

Kraštotybinė etnografija: sąvokos performatyvumas

MARGARITA MATULYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius

El. paštas margarita@ldm.lt

Pastebėjus, kad kraštotyra išnyksta iš Lietuvos etnologijos mokslinio diskurso, straipsnyje bandoma apmąstyti tokio santykio priežastis ir identifikuoti bendrų interesų sąlyčio taškus. Pasitelkus kraštotybinės veiklos gaires apibrėžiančias tezes, analizuojama *kraštotybinės etnografijos* sąvokos genezė, tirama performatyvi tikslų, uždavinių, metodų deklaravimo išraiška, jos kaita ir terminijos adaptavimas nuo pirmųjų apie šią sritį lietuvių kalba paskelbtų publikacijų iki šiuolaikinėje specializuotoje leksikoje standartizuotų reikšmių.

Raktažodžiai: kraštotybinė etnografija, krašto pažinimas, kraštotyros draugijos, mokyklinė kraštotyra, muziejinė etnografija, nacionalinė etnologija, performatyvumas

Į kraštotyros reiškinių Lietuvos etnologai iki šiol žvelgia rezervuotai – pripažindami kraštotyrininkų indėlį į šalies istorinės ir etninės sanklodos pažinimą bei integruodami jų sukauptas žinias į savo tyrimus, mokslininkai formaliai atsiriboja nuo kraštotybinės veiklos. Ribas apibrėžia profesinio statuso kriterijai bei institucinių kategorijų skirtis. Kraštotyros, kurios viena veiklos krypčių yra etnografija, prerogatyva priskiriama visuomeninėms organizacijoms, švietimo įstaigoms, muziejams ir bibliotekoms, o etnologijos ir antropologijos tyrimų sritį valdo mokslo institutai bei universitetai. Tačiau abiejų šios nerašytinės konvencijos šalių santykiai yra performatyvūs, persipina ne tik jų funkcijos (etnografiniai tyrimai), bet ir sąvokos, kuriomis pozicionuojama veikla. Analizuojamos problemos atveju *performatyvo* terminas vartojamas apeliuojant į Johno Langshawo Austino išvalgą apie kalbos performatyvumą (1).

- (1) Kalbos filosofas svarsto apie vartotinus posakius, kuriuos priskiria „karnavalių kostiumų“ tipui. Jie nieko neapibūdina ir apie nieką nepraneša, nieko nekonstatuoja, nėra teisingi arba klaidingi, jų vartojimas gali būti traktuojamas tik kaip vykęs ar nevykęs. Performatyvus teiginys (posakis) yra ne svarstymas apie veiksmą, jis pats tampa ligvistiniu veiksmo aktu. Vienas tokių autoriaus teoriją iliustruojančių sakinių yra santuokos sakramento apeigų metu ištartas jaunojo atsakymas: „Taip (I do). Aš imu tave savo žmoną“. Tai nėra pranešimas apie ketinimą susituokti, tai – dalyvavimas vedybų ceremonijoje. Šis pavyzdys nurodo ne į veiksmo apibūdinimą ar fakto patvirtinimą, o į verbalinį veiksmą, kuris yra akivaizdus ir be įrodymų. Tokiems teiginiams J. L. Austinas pritaiko *performatyvo* (angl. *perform* – atlikti) sąvoką, kai paprastas veiksmožodis derinamas su veiksmą išreiškiančiu daiktavardžiu (*action*). Koreguodamas svarstymą filosofas iškelia abejonių keliančias teiginio suvokimo alternatyvas: „išstarti keletą tam tikrų žodžių reiškia susituokti“ arba „tam tikrais atvejais susituokti reiškia tiesiog išstarti keletą žodžių“. Jis perspėja, kad tokie pasakymai yra įprastas reiškinys, ženklintis tam tikrą veiksmą, tačiau vien žodžiais neįmanoma realizuoti jokio veiksmo. Posakius verifikuoja atitinkamos fizinio ar mentalinio veiksmo aplinkybės, pavyzdžiui, „svarbiausia, susituokdamas (pagal krikščioniškąją tradiciją) negali būti vedęs gyvos, sveikos ir su manimi neišsiskyrusios moters“. Tačiau performatyvai gali ir klaidinti – jie ne visada informuoja apie tikruosius vidinius veiksmus ar ketinimus, išorinė deskripcija disonuoja su paslėptomis nuostatomis ar besiklostančia situacija [14, 4–11].

Etnologijos skeptišką požiūrį į kraštotyrą suformavo ilgalaikiai procesai, įnešę tam tikrą sumaištį tarp teorinės ir taikomosios praktikos. Performatyvumas dviejų platformų (mokslinės ir kultūrinės) komunikacijoje suteikia galimybę skirtingomis priegomis spręsti artimus uždavinius. Tiesa, institucionalizuotas mokslas sintetina bendrą įdirbį, modeliuoja interpretacijas, apribuoja reikšmes ir legitimuoja žinias. Svarstydamas apie tyrinėjimo pragmatiką ir žinojimo legitimacijos problemą Jeanas-François Lyotard'as atkreipia dėmesį į tyrimų diskursui aktualią vertybę – galią, kai „svarbu yra ne tiesa, o performatyvumas, t. y. geriausias *input / output* balansas“ (2). Etnologija, išlikdama ištikima modernaus mokslo kuriamam metapasakojimui, pagal tradiciškai susiklosčiusias žaidimo taisykles įtraukia kraštotyriminkų įdirbį į savo, kaip galios institucijos, metodologiniais instrumentais suformuotą heterogeninių žinių modelį, kuriame kraštotyriminės etnografijos identifikacinis kodas neretai keičiamas į etnografiją.

ETNOLOGIJOS SANTYKIS SU KRAŠTOTYRA

Nepriklausomybės metais permaštant istoriografiją, etnografijos ir kraštotyros sąveika nesulaukė rimtesnės probleminės analizės. Vytis Čiubrinskas, aptardamas etnologijos ir sociokultūrinės antropologijos raidą bei dominuojančių ideologijų įtaką šių disciplinų formavimuisi, pažymi, kad tarpukario Lietuvoje, kai pradėjo kilti nacionalinė etnologija (3), vyravo kraštotyriminkų „gelbstinčioji“ (4) etnografija, kuri „kreipė dėmesį į vietinės kultūros istoriją ir daugeliu atvejų buvo susitelkusi į nykstančios kultūros, nykstančių tradicijų fiksavimą“ [22, 53–54]. Skirtį tarp anuomet populiarios kraštotyriminės etnografijos ir nacionalinės etnologijos, arba tautotyros, V. Čiubrinskas išvelgia darbo metoduose. Pasak jo, kraštotyriminkai vadovavosi „Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programa“ [36], taikė „duomenų lauke rinkimo metodą“, tačiau „tai buvo aprašymų ir pasakojimų, surinktų tik lankantis vietose, etnografija, kuri kardinaliai skyrėsi nuo antropologijoje taikytos ilgalaikiu dalyvaujamoju stebėjimu pagrįstos etnografijos“ [22, 54]. Viena vertus, mokslininkas nėra tikslus, apibūdindamas kraštotyriminkų išvykų į vietas ir atliktų lokalių tyrimų specifiką. Šiaulių kraštotyros draugija rengė tikslines etnografines ekspedicijas, kurių trukmė, dalyvių grupė, teritorinė aprėptis įvairavo priklausomai nuo planuose numatytų uždavinių, tą liudija Pelikso Bugailiškio ataskaita (5). Kita vertus, iki šiol etnocentrizmą kultivuojanti Lietuvos profesionalioji etnologija

(2) *Input / output* (angl.) – tai, ką sistema sunaudoja / tai, ką ji atiduoda [39, 100].

(3) 1934 m. Jono Balio iniciatyva Vytauto Didžiojo universitete buvo įkurta Etnikos katedra, kuri 1940 m. perkelta į Vilniaus universitetą ir pavadinta Tautotyros katedra [22, 53].

(4) Vartodamas Ernesto Gellnerio terminą „gelbstinčioji“ (kai „folkloristai ir etnografai yra suinteresuoti aprašymu, surinkimu, tyrinėjimu ir išsaugojimu ir dažnai žavisi savo pačių tautinėmis (valstietiškomis) kultūromis“) autorius taip pat apeliuoja į Chriso Hanno ir Reinhardo Johlerio įžvalgas, kad Vidurio ir Rytų Europoje etnologija atsirado bei vystėsi besikuriant tautinėms valstybėms ir buvo orientuota į savo tautos studijas [22, 52].

(5) Vienas kraštotyriminko atsiminimuose pateiktų pavyzdžių: „1938 m. ekspedicijos vyko nuo gegužės 7 d. iki spalio 16 d., dalyvavo 2 arba 3 asmenys. Nuodugnesnių tyrimų padaryta 16-oje vietų, būtent: Šiaulių aps., Kuršėnų vls. – Leičiai; Pakruojo vls. – Sitkūnai; Gruzdzijų vls. – Šakyna ir Čeponys; Žagarės vls. – Veršiai; Padubysio vls. – Gudaičiai, Minaičiai, Laugalis, Būtiškė; Šaukėnų vls. – Paklibakiai; Šiaulėnų vls. – Budriai, Jokūbiškis; Vaiguvos vls. – Pikeliai; Lygumų vls. – Kazokai; Pašvintinio vls. – Želčiai ir Mikniūnai; Kelmės vls. – Verpena, Dranginės šimtametis vandens malūnas; Viduklės vls. – Stunguriai ir kt. <...> Padaryta 1 046 fononuotraukos, 224 brėžiniai ir planai, 992 škicai, 1 618 puslapių aprašymų, gauta 200 eksponatų. Be minėtų nuolatinių dalyvių, vienoje kitoje ekspedicijoje dar būdavo V. Vaitekūnas, mokyt. A. Viliūnas, V. Zdzichauskas ir kt.“ [18, 400–401].

(etnografija) (6) empiriniuose tyrimuose taip pat netaiko tokios kultūrinėje antropologijoje paplitusios praktikos, kaip ilgalaikis dalyvaujamasis stebėjimas, nes, kaip pripažįsta V. Čiubrinskas, „antropologija, nepaisant jos metodologinių skirtumų nuo etnologijos, iš tiesų yra mokslas apie *kita*, jos tyrimų epicentre – *kitoniškumo* paieškos“ (7). Tad lietuvių etnologijai ir pagal tyrimo objektą, ir pagal metodologiją yra daug artimesnė kraštotyrinė etnografija nei etnografinė antropologija. Etnografinių metodų, taktikos, priemonių bei interesų bendrumą ir tęstinumą rodo ne viena pastaraisiais dešimtmečiais atlikta studija [21; 42; 56; 59].

Išsamiai etnografijos raidą ir jos metodologiją nagrinėjęs Jonas Mardosa pateikia argumentuotas išvadas, kad etnografija Lietuvoje nuo XIX a. pradžios vystėsi kaip mokslinė disciplina ir kaip metodas, o mokslinės disciplinos pozicijas prarado XX a. pabaigoje, kai mokslų sistemoje įsitvirtino etnologija. Etnografija išliko tik etnologinių tyrimų metodu: lauko tyrimais, jų duomenų apdorojimu, klasifikavimu, darbu su praeityje sukauptais ekspediciniais archyvais [42, 154]. Tyrėjas patvirtina Pranės Dundulienės išreikštą nuomonę, kad etnografija yra pagalbinė etnologijos mokslo šaka, pateikianti „faktinę aprašomąją medžiagą“ [24, 5]. J. Mardosa kelia klausimus apie etnografinių žinių tikslingą kaupimą, minėtą kalbininko Petro Būtėno kraštotyrimams parengtą „Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programą“ vertindamas „kaip fundamentalius etnografiniams tyrimams skirtus metodinius patarimus“ [42, 44], aktualius tiek kraštotyrai, tiek etnologijai. Aptardamas etnografinę veiklą XX a. pradžioje mokslininkas išskiria Lietuvių mokslo draugijos programines antropologijos ir etnografijos tyrinėjimų nuostatas, bet atkreipia dėmesį į profesinę draugijos narių kompetenciją (mėgėjai) ir daro išvadą, kad mokslinių ambicijų šioje srityje turinčios institucijos veikla vis dėlto „artimesnė kraštotyrai nei mokslui“ [42, 23]. Panašiai jis vertina ir tarpukario etnografijos lygį: „liaudies kultūros tyrimai, išskyrus tautosakininkų (pirmiausia J. Balio ir J. Baldžiaus-Baldausko) darbus, nors ir veikiami Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkų metodologinių paradigmų, realiai buvo kraštotyrimo pobūdžio lauko tyrimais grįsti etnografiniai darbai“ [42, 44]. Etnografijos plėtojimą Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo J. Mardosa tiesiogiai sieja su organizuotos kraštotyros pradžia – draugijų regionuose steigimu, etnografinėmis priemonėmis kaupiamomis žiniomis apie savo kraštą (pagrindinis metodinis vadovas tai vadino tautotyra) [36]. Lietuvos kraštotyrinėje terpėje *tautotyros* sąvoka buvo įdiegta anksčiau nei akademinėje, kur jos reikšmių artikuliavimas sietas su vokiška *Volkskunde* tradicija.

Žymėdamas kraštotyrinės ir etnologinės etnografijos teritorijų ribas, V. Čiubrinskas etnologijos, kaip naujos humanitarinių mokslų srities, pradžią sieja su Vytauto Didžiojo universitetu ir tautotyros mokslo pradininku Lietuvoje Jonu Baliu (8), kurį priskiria *Volkskunde*

-
- (6) V. Čiubrinskas, apibrėždamas ideologines etnologijos ir etnografijos sampratų transformacijas sovietmečiu bei nepriklausomybės metais, jas pagrįstai tapatina [22, 53–54].
 - (7) V. Čiubrinskas nuodugnai paaiškina skirtingų metodologijų principus: „Skirtumas yra ne tik laiko, praleidžiamo tyrimų lauke, atžvilgiu, bet ir turinio, orientacijos bei tyrimų paradigmų, tokių kaip sinchroninis tyrimas, globalūs palyginimai ir konstruktyvistinė kultūros samprata, vartojama antropologų. Ji padeda išvengti tyrėjo susisaistymo su savo kultūra, kultūrinio paveldu, šaknimis ar tradicijomis“ [22, 58].
 - (8) Joną Balį ir Juozą Baldžių-Baldauską, kaip lietuvių nacionalinės etnologijos pradininkus, įvardija V. Čiubrinskas [22, 53], V. Savoniakaitė [52, 60], R. Paukštytė-Šaknienė [50, 70], J. Mardosa [42, 27]. O pirmaisiais nepriklausomybės metais monografiją išleidusios P. Dundulienės nuomonė kita: „Simoną Daukantą, buvusį Vilniaus universiteto studentą, vėliau mokslininką, reikėtų laikyti pirmuoju lietuviškai rašiusiu etnologu, o ne vien istoriku. Tai rodo „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, pirmoji lietuvių etnologijos apybraiža, sistemingai ir visapusiškai nušviečianti liaudies buitį, kultūrą“ [24, 19].

krypties tyrėjų kartai. Vokišką terminą *Volkskunde*, kaip etnologijos, etnografijos ir folkloristikos sinonimą, V. Čiubrinskas sieja su siekais „dokumentuoti „pirmykštę“ vietinę, arba liaudies, kultūrą, randamą ir aprašomą atokesniuose nacionalinių valstybių kaimo regionuose“ [22, 52]. Analogiškai ją aiškina Vida Savoniakaitė, teigianti, kad praktiniu mokslu laikytais *Volkskunde* tyrimais „buvo siekiama atskleisti nacionalinį tautos charakterį“ (9). Sąvokos funkcinę apibrėžtį (tautotyros ir folkloro) nagrinėdamas J. Mardosa pažymi, kad „savo teorinę paradigmą siedama su *Volkskunde* ir per tai priartėdama prie etnologijos, praktinėje veikloje tautotyra atitiko kraštotyros turinį“ [42, 26]. Tačiau *Volkskunde* termino istorinę raidą autentiškumo retorikos kontekste nagrinėjusi vokiečių etnologė Regina Bendix atkreipia dėmesį į paradigminius procesus, kai skirtinguose etapuose formuojant bei legitimuojant folkloristikos ir etnografijos mokslus, kito šių sričių veiklą apibrėžiančių sąvokų samprata ir taikymas [17].

Su kraštotyra siejamų sąvokų vengiančios V. Savoniakaitės publikacijose vis dėlto galima aptikti kraštotyrinio pobūdžio veiklos pėdsakų. Apžvelgdama etnologijos istoriją mokslininkė išskiria dvi pradines mūsų šalies etnologijos mokslo kryptis: pirmąją plėtojo Juozas Baldžius-Baldauskas, kuris, pasak V. Savoniakaitės, „analizavo kultūros rūšis ir „kultūringųjų tautų“ formas“, o antrąją, *Volkskunde* tipo, vystė J. Balys. Atsiribodama nuo kraštotyrinės veiklos indėlio ji paradoksaliai apibūdina pirmosios krypties ištakas: „Keliautojų stebėjimai, baltų genčių, kaimo žmonių aprašymai, mokslo draugijų veikla – visa tai klojo pamatus Lietuvos etnologijai jau nuo pirmųjų rašytinių šaltinių apie Lietuvą. Šie etnografiniai tyrimai buvo pirmieji etnologijos mokslo žingsniai“ [52, 60]. Svarstydamas apie Lietuvos etnografijos kaip krašto istorijos šakos susiformavimą V. Savoniakaitė taip pat aplenkia kraštotyrą, nors tarp etnografijos mokslo vystymuisi įtakos turėjusių mokslo draugijų pamini ir Šiaulių kraštotyros draugiją [53, 61–62]. Apibūdindama tyrėjus ir pateikėjus mokslininkė išvelgia tarpdalykinių ryšių *etnografijos namuose* su „archeologija ir folkloru, nes visiems tyrėjams yra svarbu atskleisti, ką žmonės galvoja apie savo lokalią istoriją“ [53, 64]. Toks požiūris atsispindi ir *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedijoje* [37]. Išskyrus kelis paminėtus atvejus, specializuotų žinių rinkinyje, kuris, pasak sudarytojos, „supažindina su pastarąjį šimtmetį vykdytų mokslinių tyrimų rezultatais, tematika, tyrimų metodologijomis, istorija“, nėra nė vieno tiesioginio *kraštotyros* sąvokos ir su ja susijusios veiklos aptarimo (10). Kaip etnologijai nusipelnę asmenys yra minimi ne tik mokslininkai, bet ir švietėjai, krašto istorijos mylėtojai bei skleidėjai (pavyzdžiui, Motiejus Valančius, Karolis Samuelis Eduardas Gizevijus), tačiau tarp jų nėra vieno aktyviausių tarpukariu kraštotyrinės etnografijos darbininkų P. Bugailišio. Tyrėja nepagrįstai ignoruoja kraštotyrinio judėjimo etnografinę kryptį istoriografijoje. Ši tendencija pastebima ir Auksuolės Čepaitienės sintetinėje etnografijos studijoje, kurioje ne tik, tą pažymėjo J. Mardosa,

(9) Mokslininkė remiasi Wolfgango Kaschubos nuomone [52, 60–61].

(10) Kraštotyros paminėjimų pavyko rasti šiuose sąvokas apibūdinančiuose straipsniuose: *etnologija*: „J. Levelis sudarė pirmąjį baltų genčių žemėlapi, domėjosi kraštotyra“; *etnografija*: „Kaip ir daugelyje Europos tautų, Lietuvos etnografijos mokslo plėtotei turėjo įtakos mokslo draugijos – Rusijos geografų, Rusijos technikų, Lietuvių literatūros, Lenkijos tautotyros, Lietuvių mokslo, Šiaulių kraštotyros ir kt.“; *liaudies medicina*: „Lietuvai atgavus nepriklausomybę, kraštotyros straipsniai toliau publikuojami lokalinėse monografijose“; *difuzionizmas*: „Difuzionizmas visoje Vidurio ir Rytų Europoje, o Jono Balio, etnologo Antano Mažiulio, ypač kraštotyrinio-etnografinio žurnalo „Gimtasai kraštas“ redaktoriaus Pelikso Bugailišio dėka ir tarpukariu Lietuvoje paskatino lokalinį regioninį deskriptyvizmą“; *etnografiniai lauko tyrimai*: „Surengta labai daug reikšmingų etnografinių, kraštotyrinų, muziejinių ir kitų ekspedicijų“ ir panašiai [37].

prarandama takoskyra tarp etnologijos ir antropologijos [42, 17], bet ir neišaiškinama kraštotyrynės etnografijos vieta bendrame taikomųjų tyrimų tinkle (11).

J. Mardosa, pabrėždamas jam rūpimo dalyko specifiką, pavartoja ne *kraštotyrynės etnografijos*, o *etnografinės kraštotyros* [42, 23] sąvoką. Šis tarsi nereikšmingas žodžių sukeitimas inspiruoja poreikį aiškiau struktūrizuoti funkcijų sampratą ir terminų interpretacijas. Antroji forma apibūdina specializuotą kraštotyra, kurios veikla orientuota į etnografinius tyrimus, o pirmoji apima dvi reikšmes: pabrėžia vieną kraštotyros sričių (12) – etnografiją ir pažymi jos kvalifikacinį lygmenį – kraštotyrynį. Irenos Merkienės įžvalga, kad etnografija susiformavo kaip „krašto istorijos dalis“ [56, 17], nukreipia į ištakas, kurias jungia įvairiakryptis krašto tyrimas bei pažinimas, ypač suaktyvėjęs XIX a. viduryje. Brigita Speičytė romantinės kraštotyros kaip kultūrinio gyvenimo apraiškų įžvelgia paplitusiuose literatūrinuose ir publicistiniuose tekstuose, kurių, pasak literatūrologės, autoriai buvo „keliautojai po kraštą, renkantys tautos savitumo liudijimus: pasakojantys apie kultūros paminklus, nykstančius, dar išlikusius praeities pėdsakus, kraštovaizdžio ypatingumą, etnografinius regionų bruožus“ [54]. P. Dundulienė etnologijos šaltinius skirsto į du tipus: istorines liekanas, kurioms ji priskiria autentiškus dokumentus, kultūrinius artefaktus, ir istorinę tradiciją, kurią sudaro faktų, įvykių, įspūdžių perteikimas rašytiniuose šaltiniuose. Aptardama retrospektyvą mokslininkė sutapatina kraštotyra ir etnografiją (13), tuo ne tik patvirtindama jų istorinių interesų sąlytį, bet ir suteikdama platesnę reikšmę kraštotyrai, kaip kultūriniam ir moksliniam judėjimui. Vacys Milius, parengęs lietuvių etnologijos bibliografijas, į tyrėjų gretas įtraukia visus, prisidėjusius prie šios srities darbų, be išimties ir klasifikacijos į kraštotyryninkus, etnografus, etnologus (14). Beje, pirmuoju lietuvių etnografu V. Milius pavadino Liudviką Adomą Jucevičių [35, 23], jam pritaria ir A. Čepaitienė [20, 54]. Enciklopedijoje L. A. Jucevičiaus biografiją pateikusi V. Savoniakaitė jo pirmumo nepažymi, tik konstatuoja veiklos kategorijas – „etnografas, kraštotyryninkas, literatas, tautosakininkas ir archeologas, žemaičių sąjūdžio dalyvis, Lietuvos patriotas“, o išvardydama darbus pamini, kad L. A. Jucevičius „skelbė etnografinės, kraštotyrynės publikacijas“ [37]. Autorė nekonkretizuoja (15), kuriuos tekstus ji priskiria etnografiniams, kuriuos – kraštotyryniniams (16), panašu, kad taip bandydama išvengti, sekant J. L. Austinu, konstatuojamojo teiginio, kurį šiuo atveju galėtų pakeisti aiški *kraštotyrynės etnografijos* sąvoka. Iš tikrųjų visi mokslininkai sutaria dėl pradinių etnografinių žinių šaltinių, tapusių klasika, keliaujančia iš vienos monografijos į

-
- (11) Inkluziu knygoje įterptas skyrelis „Etnografija ir Šiaulių kraštotyros draugija“ yra apžvalginio pobūdžio ir lieka neaišku, kodėl dėmesys skirtas tik vienai kraštotyrinei organizacijai [20, 69–70].
 - (12) Kazimieras Račkauskas kraštotyrai priskiria keturias kryptis: 1) istorijos, 2) etnografijos, 3) kalbos, tautosakos ir literatūros, 4) gamtos, geografijos ir ekonomikos [51, 71–98].
 - (13) Pavyzdžiui, „XIX a. pradžioje Vilniuje imta laikyti kraštotyra (etnografiją) esant naudingą tiksliesiems ir gamtos mokslams“; „Lietuvos kraštotyros organizavimui reikšmingas Vilniaus universitetas. Jo veikla siejosi su Varšuvos ir Peterburgo mokslo bei kultūros židiniais“ [24, 17].
 - (14) Pavyzdžiui, Žemaičių etnologijos bibliografijos III skyriuje „Tyrinėtojai“ paminėti šie asmenys: Izidorius Butkevičius, Marijona Čilvinaitė, Mečislovas Davainis-Silvestraitis, Adomas Galdikas, Jurgis Gimbutas, Antanas Juška, Jurgis Ambraziejus Pabrėža, Adomas Vitauškas ir kiti [48, 9–15].
 - (15) Išskyrus vieną leidinį: „parašė kraštotyros pobūdžio biografinį žodyną „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ (1940)“ [37].
 - (16) B. Speičytė šias publikacijas priskiria kraštotyrai: „Vienas pirmųjų kraštotyryninių leidinių lenkų kalba Lietuvoje skelbė žemaitis, dramatiško likimo Vilniaus dvasinės akademijos absolventas Liudvikas Adomas Jucevičius (1813–1846)“ [54].

kitą, „nesusikalbėjimas“ išlieka tik profesinėje leksikoje – dėl skirtingų terminų vartojimo ir jų sampratų neapibrėžtumo.

NACIONALINĖS KRAŠTOTYROS SAMPRATA

Lietuviškos sąvokos *kraštotyrynė etnografija* performatyvumą žymi tapačios veiklos deklaravimo (tikslų, uždavinių, metodų) išraiška, kurios apibūdinimo kaitą ir terminijos skolinių adaptaciją galima atsekti nuo pirmųjų lietuvių kalba paskelbtų apie šią sritį publikacijų iki šiuolaikinėje specializuotoje leksikoje standartizuotų reikšmių.

Jau nuo XIX a. pabaigos tokie tautinio judėjimo lyderiai, kaip Jonas Basanavičius, Jurgis Zauerveinas, Jonas Šliūpas, savo viešuose pasisakymuose ir spaudoje diskutavę apie draugijos Lietuvoje poreikį bei akcentavę krašto pažinimo svarbą, dar, žinoma, neturėjo sutartinio terminų žodyno [38]. Tiesa, tarptautinis žodis *etnografija* jau buvo prigijęs (17). Publicistas Juozapas Miliauskas, ragindamas *Aušros* skaitytojus dalyvauti Rusijos geografų draugijos vykdomame etnografinių duomenų rinkime, pabandė įdiegti lietuvišką atitikmenį *gencziažymis*: „isz visu krasztu Lietuvos gencziažyminiu [etnografinių] apraszymu lietuviu gentes“, pateikdamas jį šalia termino *etnografija* kaip sinonimą [45, 276]. Tačiau šio žodžio, kuris iš tikrųjų neatspindėjo dalyko esmės, niekas neperėmė, o J. Basanavičiaus svarstymuose apie Lietuvos mokslo draugijos steigimą ir su ja siejamus siekius *etnografijos* sąvoka vartojama be papildomų paaiškinimų [16, 715–717, 718–720]. J. Basanavičiaus nusakyti tikslai atliepia bendrą kraštotyros sampratą, tačiau jis pabrėžia ir kuriamos draugijos veiklos specifiką: „ant tyrai moksliško pamato stovėdama, užsiimnėtų rinkimu visų tų lietuviško gyvenimo liekanų, kurios mums, kaip ir kitoms tautoms, pašelpą suteikt galėtų pažintie norint lietuvius“ [16, 716]. Vis dėlto dvejonų dėl mokslinio statuso būta – J. Basanavičius abejojo, ar pavyks surinkti pakankamai moksliniam darbui pasirengusių narių, be to, tuo metu jau veikė iš dalies pagal jo sumanymą įkurtos „Birutės“ draugija Tilžėje ir Lietuvių mokslo draugystė Baltimorėje, todėl jis svarstė apie plataus kraštotyrynio profilio „Apšvietimo draugystę“ (18). Apisprendus steigti mokslinę organizaciją, visų pirma pabrėžtos ne švietimo, o mokslo (antropologijos, etnologijos, etnografijos, archeologijos, istorijos) kryptys [16, 730]. *Kraštotyros* arba sinoniminės sąvokos, kuri aprėptų visus planuojamų darbų barus, draugija nevartojo (19), todėl jos programos, kurioje matomos ryškios pastangos plėtoti mokslą, negalima besąlygiškai įtraukti į kraštotyros sampratos genezę.

Tačiau Lietuvių mokslo draugijos, kaip pagrindinio iki nepriklausomybės atgavimo krašto pažinimo svarbą skiepijančio centro, įtaka švietimo baruose yra akivaizdi. Jau

(17) Tautos aprašymą (vok. *Völker-Beschreibung*), kaip atskirą discipliną, išskyrė vokiečių istorijos ir geografijos profesorius Gerhardas Friedrichas Mülleris. 1733–1743 m. dalyvaudamas antroje Kamčatkos ekspedicijoje jis tyrė ir aprašė ten gyvenančias tautas, klasifikavo duomenis. Neologizmą *ethnographia* (gr. *ethnos* – tauta + *graphō* – rašau) įvedė istorikas Johannas Friedrichas Schöpferlinas 1767 m. [58, 287–296].

(18) Savo abejonės jis išdėstė 1901 m. lapkričio 27 d. laiške iš Varnos Juozui Bagdonui [16, 748].

(19) Lietuvių intelektualai analogiškos veiklos apibūdinimui skirtą terminą galėjo girdėti kaimyninėje Lenkijoje, kurioje *kraštotyros* sąvoka žodyne atsirado anksčiau nei Rusijos imperijoje. Lenkijoje pirmasis kraštotyros (lenk. *krajoznawstwo*), kaip žinių apie kraštą rinkimo, apibūdinimas paskelbtas 1902 m.: „Krajoznawstwo – zbiór wszystkich (nietylko geograficznych) wiadomości o danym kraju“ [31, 525]. Rusijoje panašus termino išaiškinimas (su nuoroda į Lenkijos kraštotyros draugiją) paskelbtas 1916 m.: „Краеведение – изучение данного края, страны. Польское общество краеведения (из газ. 1914 г.)“ [63, 2581].

1909–1910 m. *Mokyklos* puslapiuose kalbama apie tai, kad „mūsų kraštas – tai dirvonas, neplėštas dirvonas“ [12, 9], ir raginama jį pažinti, kritikuojama mokytojų, organizuojančių ekskursiją į Rusiją, iniciatyva: „ar nevertėtų taip gi patyrinti ir visiškai menkai pažįstamą mums Lietuvą“ [13, 14], ir čia pat primenama, kad Lietuvių mokslo draugija „laukia rimtų mūsų tautiškosios medegos rinkikų“ [49, 14]. Visuomenės, ypač moksleivių, įtraukimas į lietuvių kultūros paveldo kaupimą liudija siekius ugdyti tautinę savimone, nacionaliniu sąjūdžiu aprėpti visą Lietuvą. Apie tai kalba ir P. Bugailiškis: „Kraštotyros idėja nėra tik pašauktųjų ar specialistų prievolė, ji remiasi platesnės visuomenės sąmone dėl savo krašto bei tautos pažinimo reikalo ir pasireiškia jos didesniu sąjūdžiu, ypač tam tikrų grupių – mokytojų, moksleivių, šiaip jaunimo ir kt.“ [19, 58]. Pateikdamas kraštotyros būklės analizę, pirmąją kraštotyros organizacija šiaulietis kraštotyryninkas įvardija Lietuvių mokslo draugiją, o atgavus nepriklausomybę, pagal ją, pirmoji buvo 1923 m. įsteigta Lietuvių studentų kraštotyros draugija, ir tik po jos organizavimo kraštotyryninkai pradėjo burtis „provincijos centruose“. Kone daugiausiai dėmesio kraštotyrai skyręs etnologas J. Mardosa patikslina, kad organizuotą judėjimą tarpukariu vis dėlto verta sieti ne su universitetine, o su mokykline (20) ir muziejine (21) aplinka. Vincas Maciūnas kraštotyros pradžią priskiria mokykloms, kurios jau XIX a. pradžioje caro valdžios ragintos rinkti žinias apie savo kraštą (rengtos instrukcijos, anketos), ir Vilniaus universitetui, kuris turėjo vykdyti tokių darbų priežiūrą [40, 38–40]. Deja, 1832 m. uždarius universitetą, studentija nespėjo aktyviau įsitraukti į kraštotyrynį judėjimą ir išplėtoti etnografinių tyrimų (22). Šie darbai suintensyvėjo ir įgavo mokslinę platformą 1919 m., Lenkijos okupacinei valdžiai atkūrus Vilniuje akademinę mokyklą ir 1924 m. joje įsteigus Etnologijos institutą. Kaune prie Lietuvos universiteto veikusi Lietuvių studentų kraštotyros draugija buvo pasyvesnė (23). Jos deklaruotas tikslas „tirti Lietuvos praeities ir dabarties kultūrą“ [2, 5], ketinimai steigti knygyną, rengti paskaitas, ekskursijas ir bendradarbiauti su Lietuvos kultūrą tiriančiomis draugijomis neturėjo apčiuopiamų rezultatų. Tiesa, vienas draugijos steigėjų P. Būtėnas garsiąją tautotyros programą parengė studijuodamas Lietuvos universitete, tad ši veikala galima priskirti ir Lietuvių studentų kraštotyros draugijai.

(20) J. Mardosa argumentuoja faktais, kad jau 1920 m. Panevėžio gimnazijoje veikė „gamtos tyrinėjimo ir folkloro draugija“ (šaltinis nenurodytas), 1922 m. I. Končius Dotnuvoje subūrė „Gimtajam kraštui tyrinėti ratelį“ (remiamasi A. Mažiuliu) [43, 36]. Platesnę informaciją apie kraštotyros pradžią Panevėžyje ir pirmąją draugiją Lietuvos regionuose pateikia E. Bakonis. Pasak jo, 1919–1920 m. Panevėžio valstybinės gimnazijos mokytojai ir mokiniai, rinkę kraštotyrynę medžiagą, sudarė „Gimtajam kraštui tirti būrelį“, kurio pagrindu buvo įsteigta draugija [15, 60–61]. Pirmasis apie būrelį paskelbė Jurgis Elisonas [25, 295–297].

(21) Mokslininkas mini pirmąją Lietuvoje Kėdainių krašto muziejų, dėl kurio įsteigimo datos nesutariama – vieni nurodo 1920, kiti – 1922 m. [43, 36]. Nastazija Keršytė kraštotyros muziejų pirmtaku laiko Dionizo Poškos „Baublius“ [27, 135].

(22) Nuo 1855 m. kraštotyra rūpinosi Vilniaus laikinoji archeologinė komisija, nuo 1867 m. etnografinės ekspedicijas rengė Rusijos geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrius.

(23) Lietuvių studentų kraštotyros draugija likviduota 1930 m., nes pagal studentų organizacijoms taikomus reikalavimus ji nepateikdavo narių sąrašų ir veiklos ataskaitų [5, 4].

Pirmą kartą *kraštotyros* terminas lietuvių kalba (24) buvo paminėtas ir aptartas kalbininko Antano Vireliūno 1920 m. (25) straipsnyje apie nacionalinės mokyklos kūrimą ir pilietinį moksleivių ugdymą: „Tiktai tada, kai mokinio einamasis mokslas ko rimčiausiai išsiremia į jo gyvenamąją vietą ir gyvenamojo laiko reiškinis bei įvykius, tarytum augte iš jų išauga, tiktai tada galima tarti, kad jis ne tiktai įgyja aiškių ir patvarių žinių ir mokėjimo, bet ir tampa prantus, pastabus savo apylinkės gyventojas ir kartu sąmojingas krašto pilietis. Deja, tokių mokyklų, kur einamasis mokslas būtų kaip reikiant rėmęsis vietos ir krašto tyrimu, mokslu (vietotyra ir kraštotyra), lig šiol dar nesame turėję ir neturime“ [60, 2]. Tuo metu Švietimo ministerijoje Pradedamųjų mokyklų skyriaus viršininku dirbęs A. Vireliūnas buvo vienas aktyviausių švietimo politikos gairių kūrėjų, tautinės mokyklos pamatinius dalykus siejęs su kultūros tęstinumu. Vizionieriškai kraštotyros misiją įvardija Mečislovas Mačernis: „Nelaimė tai tautai, kurios sūnūs, nerasdami vertybių savo krašte, pradeda ieškoti svetimų dievų. Prasideda tada dvasinė ir fizinė emigracija, kuri baigiasi tautos mirtimi“ [41, 267]. Pirmoje išsamioje kraštotyros, kaip mokomojo dalyko, programoje M. Mačernis iškelia šiuos uždavinius: „išugdyti mokiniuose meilę ir prisirišimą prie savo tėviškės, gimtojo krašto. Ji turi išmokyti juos rasti savo tėviškės gamtoje grožį, žmonėse ir jų papročiuose širdingumą ir pasiaukojimą. Mokiniai reikia nušviesti, kad jo ir jo tėvų likimas yra susijęs su tėviškės laukais, miškais, oru ir dangumi, ir kitais žmonėmis, kad ir didžiausiai nelaimėi ištikus bus ištiesta jam pagalbos ranka“ [41, 267]. Esminį skirtumą tarp etnologinės etnografijos ir kraštotyros etnografijos mokyklose nusako ne tyrimų mokslinis lygis ir vertė, o etinis santykis – pažinimas su meile. M. Mačernis rėmėsi Vakarų Europos patirtimi, ypač išskirdamas tautinio auklėjimo mokyklose principus diegusio vokiečių pedagogo Adolpho Diesterwego idėjas (26).

Per trumpą laiką buvo sukurtas institucinis tinklas (Valstybės archeologijos komisija, Lietuvių mokslo draugijos Kauno skyrius, prie jo – Tėvynės pažinimo komisija [57, 15–18], Lietuvos kraštotyros draugija ir kt.), aprėpiantis tarpdalykinį šalies pažinimą, tačiau tikslingai kraštotyros etnografiją plėtojo ir savo įstatuose sąmoningai deklaravo kelios organizacijos. Pirmoji regioninė mokyklinio būrelio pagrindu 1924 m. įkurta Panevėžio gimtajam kraštui tirti draugija skelbė, kad jos tikslas yra „senovės liekanų saugojimas, Lietuvos ir kitų kraštų istorijos ir archeologijos medžiagos rinkimas, istorinių įvykių ir asmenų žymėjimas, muziejaus ir kitų krašto saugotuvių steigimas ir įvairių, kaip istorijos, taip ir archeologijos turinio rinkinių, brošiūrų ir lapelių leidimas“ [3, 2]. 1936 m. pervardijus draugijos pavadinime paskirtį iš „gimtajam kraštui tirti“ į „kraštotyros“, kaip pažymėjo draugijos istoriją rašęs Evaldas Bakonis [15, 61], tikslai liko nepakitę, nepaminėti etnografiniai tyrimai, nors panevėžiečiai rengė ekspedicijas ir rinko etnografinę medžiagą. Vis dėlto buvo įvesti du svarbūs terminai – *kraštotyra* ir *tautosaka*:

(24) *Kraštotyros* sąvoka, apibūdinanti krašto tyrimo procesą arba žinių apie kraštą visumą, jau buvo vartojama kitomis kalbomis: lenkų – *krajoznawstwo*, rusų – *краеведение*, vokiečių – *Landeskunde*, *Heimatkunde*, anglų – *local history*, *study of local lore*, prancūzų – *histoire locale*.

(25) Pagal Antaną Mažiulį, pirmasis *kraštotyros* terminą pavartojo Antanas Vireliūnas apie 1919 metus. Enciklopedijos straipsnio autorius nenurodo šio fakto tikslios datos ir šaltinio [44, 12]. Patikrinus visus nuo 1918 m. periodinių leidinių *Švietimo darbas* ir *Lietuvos mokykla* numerius, ankstesnės publikacijos neaptikta.

(26) Adolphas Diesterwegas teigė, kad lemiamą įtaką vaiko ugdymui daro aplinka, todėl būtina pažinti kultūros savitumą, atsižvelgti į vietos ir laiko sąlygas, kuriose gimė ir auga žmogus [23].

„muziejaus bei kitokių kraštotyros objektų saugotuvių steigimas ir įvairių, tiek tautosakinio, tiek archeologinio turinio rinkinių, brošiūrų bei lapelių leidimas“ [7, 17]. Panašu, kad šiuos pokyčius galima priskirti tuo periodu valdybai priklausiusiam Panevėžio valstybinės berniukų gimnazijos mokytojui P. Būtėnui (27). Draugijos ne mokslinį, o visuomeninį pobūdį rodo ir reikalavimai nariams – jais galėjo tapti visi ne jaunesni nei 18 metų ir neteisti Lietuvos piliečiai [7, 18v]. 1927 m. įsteigtos Šiaulių kraštotyros draugijos užmojai buvo solidesni. Jos įstatų performatyvi tezė „Tiria gimtojo krašto istoriją, gamtą, geografiją, etnografiją ir visuomenės būklę“ [55, 1] nurodo, kad šiauliečiai plėtojo šakinę kraštotyra, o sukauptas archyvas ir publikacijos liudija etnografinių tyrimų mastą. Beje, būtent šiauliečių leistame *Gimtajame krašte* kraštotyrinę etnografiją, kaip prioritetinę veiklos sritį, išskėlė Ignas Končius (28), kone pirmasis Lietuvos kraštotyrai pateikdamas išsamų etnografijos apibūdinimą, nurodęs jos tyrimų objekto ir taikomų metodų sąveiką su etnologijos, antropologijos, antropogeografijos, lyginamosios kalbotyros, lyginamosios mitologijos, lyginamosios papročių ir teisių istorijos, priešistorinės antropologijos ir archeologijos mokslais [29, 3–6]. Nuo 1931 m. veikusi Žemaičių senovės mėgėjų draugija „Alka“, siekdama „pažinti žemaičių krašto praeitį ir dabartį, jo gamtą ir kultūrą, taip pat apsaugoti jo senovės liekanas, istorines vietas, liaudies kūrybą ir kitas krašto istorines kultūrinės vertybes“ [6, 2], tarp pirmųjų uždavinių numato tirti ne tik istoriją, gamtą, geografiją, visuomenės būklę, bet ir etnografiją ir tą pabrėžia antrųjų įstatų redakcijoje: „apsaugoti senovės liekanas, istorines vietas, liaudies kūrybą ir kitas krašto istorines, etnografines ir kultūrinės vertybes“ [8, 6]. Siekiant sukurti kraštotyriinių organizacijų tinklą, 1925 m. buvo įsteigtas šalies kraštotyros administravimo centras – Lietuvos kraštotyros draugija [4, 2–3]. Jos iniciatoriais ir pirmaisiais valdybos nariais buvo Kauno intelektualai: Antanas Vireliūnas, Peliksas Šinkūnas, Vaclovas Biržiška, Mykolas Biržiška, Eduardas Volteris, Tadas Ivanauskas, Antanas Brazaitis, nariais galėjo tapti kiekvienas Lietuvos pilietis arba organizacija, norinti aktyviai dalyvauti Lietuvos tyrimo darbuose, o nariais bendradarbiais – ir svetimšaliai [4, 2].

Kitų Lietuvoje tarpukariu gyvenusių etninių grupių draugijos buvo orientuotos į savo kultūros populiarinimą (29). Nė viena jų savo pavadinimuose nevartojo kraštotyros termino (30) ir nevykdė etnografinių tyrimų, ir priežastis glūdi tapatybės sampratoje bei savo gimtųjų šaknų sąsajose su istorine tėvyne. Išimtis – nuo 1922 m. Kaune veikusi

(27) Panevėžio kraštotyros draugijos 1937 m. valdyba: Jurgis Elisonas (pirmininkas), Petras Būtėnas (vicepirmininkas), Juozas Trapikas (kasininkas), Petras Bliumas (sekretorius), Juozas Sideravičius (narys) [9, 22].

(28) 1923 m. I. Končius Dotnuvos žemės ūkio technikumui, kuriame tuo metu dirbo, moksleivių kuopelei „Gimtajam kraštui tirti“ sudarė ir *Švietimo darbe* paskelbė „Programą etnografijos medžiagai rinkti“ [30, 411–417].

(29) Ukrainiečių tautinė draugija Lietuvoje, Lietuvos ukrainiečių švietimo-kultūros draugija, Lietuvių gudų draugija, Karaimų istorijos ir literatūros mylėtojų draugija, Kauno totorių draugija, Lietuvos lenkų švietimo ir kultūros draugija „Pochodnia“ ir kt.

(30) Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte nuo 1931 m. veikė Lenkijos kraštotyros draugijos Vilniaus skyrius (Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze w Polsce, Oddział Wileński). Lenkijos kraštotyros draugija (jid. Jidysher Gezelschaft far Łandkentnisz in Pobjln), įkurta 1926 m. Varšuvoje, vykdė mokslinį darbą, tyrinėjo žydų istorinį paveldą, folklorą, bendradarbiavo su Vilniaus Žydų mokslo institutu (JIVO).

Lietuvos žydų istorijos-etnografijos draugija (31), kuri pagal keliamų tikslų ir veiklos pobūdį priskiriama ne kraštotyros, o mokslo organizacijai, nes siekė „visose srityse studijuoti bei tirti Lietuvos ir kitų šalių žydų istoriją ir etnografiją ir nagrinėti teoretinius istorijos bei etnografijos mokslų klausimus“, o jos nariais galėjo būti dirbantieji žydų istorijos ir etnografijos srityje [1, 2]. Analogišką darbą (savo tautos daugiaaspekčius mokslinius, tarp jų ir etnografinius, tyrimus) Vilniuje vykdė Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Baltarusių mokslo draugija, Žydų mokslo institutas (JIVO). Larisa Lempertienė, pažymėjusi, kad „XIX a. gimusi tendencija folkloristiką ir etnologiją vertinti ne vien kaip „tyrąjį mokslą“, bet akcentuoti visuomeninio intereso dėmenį, Lietuvoje buvo itin giliai išsisknijusi“, pateikė ne vieną žydų kraštotyrinės veiklos, etnografijos, tautosakos tyrimo Lietuvoje pavyzdį (Š. Anskio, Saliamono Bastomskio, Elijo Goldšmidto, Urijo Kacenenbogeno, Izaoko Kisino, Jardenio-Zakheimo ir kitų darbus), patvirtindama žydų prisirišimą prie krašto ir siekį jį pažinti [34]. Akivaizdu, kad, be čiabuvių lietuvių, labiausiai savo tapatybę su Lietuva siejo žydai.

Aiškos kraštotyrinės etnografijos funkcijos buvo nustatytos sovietmečiu, kai kraštotyrai suteikta institucinė kultūros ir švietimo niša, o etnografijai – mokslo vaidmuo. 1961 m. įsteigus Lietuvos kraštotyros draugiją ir plečiant jos regioninę struktūrą (1963 m. veikė 42 skyriai su 5 000 narių) [26, 165–166], ypač dėmesys buvo skirtas etnografinės medžiagos rinkimui, akcentuojant kolūkinio kaimo ir socialistinio miesto gyventojų buitines bei kultūros pokyčius [61, 3–4]; o masiškai pokariu steigtų kraštotyros muziejų (arba reorganizuotų senųjų) turinį užpildė partinės direktyvos, kurioms ekspozicinių modelių centralizuotai projektavo Maskvos Kraštotyros ir muziejinio darbo mokslo tiriama institutas [10, 140]. Muziejai buvo orientuoti į sovietinės respublikos aktualijas, jų ekspozicijoms kelti tokie reikalavimai: „išplėsti kraštotyros muziejuose socialistinės statybos poskyrius, kurie turi dominuoti muziejaus ekspozicijoje, pavaizduojant juose visų liaudies ūkio sričių atsiekimus ir laimėjimus ir ypatingai apskrities kolūkių statybą, atsiekimus ir pranašumą prieš individualius ūkius“ [11, 25]. Kadaiše muziejuose vyravusi krašto etnografija [43, 42] liko pakrašty, akcentuodama ne tautos, o liaudies praeities kultūrą. Įtraukus kraštotyrą į propagandinį tinklą, buvo prarasta jos pirminė idėjinė misija. Krašto pažinimo profanacija iškreipė kraštotyros sampratą – jai suteiktas masinės kultūrinės saviveiklos vaidmuo. Kraštotyros sovietizavimo pasekmės jaučiamos iki šiol. Nuo jos atsiriboja ne tik mokslininkai, bet ir muziejai: daugelis buvusių kraštotyros muziejų, tęsdami etnografinių rinkinių kaupimą, pakeitė pavadinimus į „krašto“, tuo patvirtindami, kad jie vysto ne kraštotyrinę, o muziejinę etnografiją.

Oficialiai kraštotyros samprata buvo išaiškinta po Antrojo pasaulinio karo išleistoje enciklopedijose. Išeivijoje Antanas Mažiulis, remdamasis nepriklausomoje Lietuvoje sukaupia informacija, kraštotyrą apibūdino kaip žinių visumą „apie atskirą kraštą arba jo dalį. K. [kraštotyra] tirdama pasirinktąjį kraštą arba sritį stengiasi pažinti jo susidarymą (geologiją), augaliją, gyvuliją tiksliai daliniu žvilgiu, neieškodama pasikeitimo ir kt. priežasčių, tačiau ji plačiau sustoja prie žmogaus ir jo gyvensenos, tuo būdu priartėdama prie tautotyros, o iš dalies ir prie proistorės ir istorijos“ [44, 12]. A. Mažiulis akcentavo tautotyros, bet nepaminėjo etnografinės funkcijos. Tiesa, jis pripažino, kad kraštotyros reikšmė liko neapibrėžta ir nusako įvairų turinį [44, 13]. Paskutinis enciklopedinis

(31) Šios draugijos Lietuvoje įsteigimas sietinas su jau nuo 1892 m. Peterburge veikusia Žydų istorijos ir etnografijos komisija, 1908 m. pervadinta Žydų istorijos ir etnografijos draugija, kuri, be mokslinio tiriamojo ir leidybinio darbo, vykdė visuomenės švietimą.

termino išaiškinimas kardinaliai skiriasi nuo pirmojo, nes pabrėžia ne žinių visumą, o specifinę veiklą (32). Panašu, kad pagrindinis sąvokos apibūdinimas beveik pažodžiui perkeltas iš *Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos* [32, 146], kuriai straipsnis buvo parengtas pagal Maskvoje leistą „Didžiąją sovietinę enciklopediją“ (33). Tik joje kalbama ne apie šakines ekspedicijas, o apie šakinę kraštotyra, tarp kurios yra paminėta ir etnografinė. J. Mardosos nuomone, supratimas, kad kraštotyra – tai tyrimas visuomenės jėgomis, yra netikslus, nes „kraštotyros judėjimas yra struktūruotas arba grindžiamas veikla asmenybių, kurios laisvalaikį skiria krašto pažinimui ir populiarinimui“ [43, 35–36]. Aktualizuodamas terminą mokslininkas yra teisus, nes pažvelgus retrospektyviai į judėjimą ir jo ištakas, reikia pripažinti, kad kraštotyrisis sąjūdis prasidėjo nuo pavienių individualių interesų bei iniciatyvų, buvo tęsiamas organizuotų sambūrių, o totalus visuomeniškumas įdiegtas sovietmečiu. Anuomet implikuotas požiūris į kraštotyra yra gajus. Simptomiška, kad Lietuvos kraštotyros draugija savo gyvavimo metus skaičiuoja nuo 1961 m. liepos 19 d. [28] – sovietinės organizacijos įkūrimo, nors būtų prasminga tęsti dar nepriklausomoje valstybėje 1925 m. liepos 4 d. įkurtos Lietuvos kraštotyros draugijos įsipareigojimus, kuri teigė, kad: „steigia visame Lietuvos plote krašto tyrimo skyrius, leidžia savo organą „Mūsų kraštas“ ir kraštui pažinti knygas ir kitus leidinius, organizuoja mokslo ekspedicijas, parodas, vietos ir centralinius muziejus ir kt.“ [4, 2]. Nubrėžus performatyvią paralelę, galima aptikti daug sąsajų su pirmosios draugijos nerealizuotais siekiais ir šiandien triūsiančių kraštotyrintinkų, su kaupiu realizuojančių pirmojo kraštotyra vienijančio centro užmačias, uždavinių.

PROBLEMINĖ IŠVADA

Priklausomai nuo šalies sociopolitinės situacijos, kultūros politikos ir jos proteguojamų ideologinių nuostatų kito kraštotyrisis etnografijos samprata, tačiau esminis lūžis įvyko sovietmečiu, kai buvo devaluotos kraštotyrisio judėjimo etinės idėjos. Kraštotyros ir etnologijos integralumas, palyginti su ryšiais tarp sričių ir disciplinų prieškarui, gerokai

(32) „Išsamus ar teminis šalies, regiono ar gyvenvietės tyrimas visuomenės jėgomis. Δ daugiausia apima tam tikros vietovės gamtos ir social. reiškinių tyrimą; renkami duomenys apie šalies, regiono gamtą (geol. sandarą, reljefą, dirvožemį, gyvūniją ir augaliją), gyventojus, ūkį, buitį, istoriją, kalbą, kaupiami materialiosios kultūros pavyzdžiai, užrašinėjama tautosaka. Δ veikla plėtojama daugiausia d-jose ir m-lose. Δ veiklos svarb. forma – ekspedicijos. Per jas surinkta medžiaga perduodama Δ muziejams, kur ji kaupiama, tvarkoma, saugoma ir eksponuojama; muziejai metodiškai vadovauja Δ darbui. Kompleksinės Δ ekspedicijos nagrinėja reiškinių tarpusavio ryšius, šakines (geografinės, istorinės, etnografinės, lingvistinės, gamtosaugos, kult. paminklų apsaugos) – tam tikras reiškinių grupes; reiškiniai tiriami daugiausia ist. požiūriu. Surinkti duomenys populiarinami: rengiamos ekspozicijos, skelbiami straipsniai, leidžiamos knygos, regioninės enciklopedijos. Δ – svarbi mokslui, kultūrai, švietimui, vaikų ir jaunimo mokymui bei auklėjimui“ [33, 722].

(33) „Всестороннее изучение определённой части страны, города или деревни, др. поселений местным населением, для которого эта территория считается родным краем. Краеведение – комплекс естественных и общественных исследований. Краеведение изучает природу, население, хозяйство, историю и культуру родного края. Комплексное краеведение изучает все эти вопросы во взаимосвязи, отраслевое краеведение – отдельные разделы: географическое краеведение, историческое краеведение, этнографическое краеведение, топонимическое краеведение. Развивается краеведение, связанное с задачами охраны природы, памятников культуры и др. Основной метод краеведения – сбор информации, предметов материальной культуры, образцов полезных ископаемых и др. данных, способствующих расширению знаний о крае, его хозяйственном и культурном развитии. Краеведение имеет огромное общественно-политическое и культурно-просветительное значение; велика его роль в учебно-воспитательном процессе“ [62, 311].

sumažėjo. Nors etnografinės ekspedicijos, materialaus bei dvasinio paveldo rinkimas išlieka svarbiausia kraštotyrinio darbo kryptimi, tačiau *kraštotyrinės etnografijos* sąvoka nėra paplitusi moksliniame diskurse. Jos performatyvumas pasireiškia asociatyviai suprantama ir įvardijama reikšme. Mokslo terpėje pastebimas sąmoningas vengimas pripažinti kraštotyros indėlį į bendrus etnografijos aruodus bei atsiribojimas nuo „mėgėjiškos“ veiklos, kritišką požiūrį motyvuojant abejone dėl kraštotyrininkų kaupiamų duomenų tikslingumo ir patikimumo, jų prasilenkimu su programiniais interesais, formuojamais mokslo institucijų. Šių dienų plačiausioje etnografijos studijoje [20], sintetinant žinių visumą, nepripažįstama, kad išvardytos ištakos ir yra plačiąja prasme kraštotyra, o apibendrinant dabartį, kraštotyrinė etnografija net neminama – ji lieka už borto etnologijos ir socialinės antropologijos disciplinų, kurių ranke yra minkštosios galios vairas. Tapatybės vertes generuojantis mokslas veikia atrankinės atminties principu ir, atsiribodamas nuo gausiausiai lokaliai istorijos šaltinius sukaupusios kraštotyros, tęsia didžiosios istorijos kūrimo tradicijas.

Gauta 2017 08 31
Priimta 2017 11 15

Šaltiniai ir literatūra

- [1] 1922 07 15 Lietuvos žydų istorijos-etnografijos draugijos įstatai, registruoti Kauno miesto ir apskrities viršininko įstaigoje. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 402, ap. 4, b. 230, l. 2–4.
- [2] 1923 12 03 Lietuvių studentų kraštotyros draugijos steigėjų prašymas Lietuvos universiteto rektoriumi pateikti universiteto Senatui tvirtinti draugijos įstatus; Lietuvių studentų kraštotyros draugijos įstatai. LCVA, f. 631, ap. 2, b. 22, l. 5, 9.
- [3] 1924 03 15 Panevėžio Gimtajam kraštui tirti draugijos įstatai, registruoti Panevėžio miesto ir apskrities viršininko įstaigoje. LCVA, f. 404, ap. 2, b. 167, l. 2–3.
- [4] 1925 07 04 Lietuvos kraštotyros draugijos įstatai, registruoti Kauno miesto ir apskrities viršininko įstaigoje. LCVA, f. 402, ap. 4, b. 361, l. 2–3.
- [5] 1929 06 16 Lietuvos universiteto prorektorius raštas universiteto Teismo pirmininkui. LCVA, f. 631, ap. 2, b. 22, l. 4.
- [6] 1931 05 26 Žemaičių senovės mėgėjų draugijos „Alka“ įstatai, registruoti Telšių miesto ir apskrities viršininko įstaigoje. LCVA, f. 1367, ap. 1, b. 1947, l. 2.
- [7] 1936 12 17 Panevėžio Kraštotyros draugijos įstatai, registruoti Vidaus reikalų ministerijos registre Nr. 1223. LCVA, f. 404, ap. 2, b. 167, l. 17–20.
- [8] 1936 12 18 Žemaičių senovės mėgėjų draugijos „Alka“ įstatai, registruoti Vidaus reikalų ministerijos registre Nr. 1280, LCVA, f. 1367, ap. 1, b. 1947, l. 6.
- [9] 1937 12 27 Panevėžio Kraštotyros draugijos pranešimas Panevėžio apskrities viršininkui. LCVA, f. 404, ap. 2, b. 167, l. 22.
- [10] 1947 09 17 Kultūros švietimo įstaigų komiteto Muziejų skyriaus viršininko P. Zalenso raštas Kraštotyros ir muziejinio darbo mokslo tiriamojo instituto direktoriui A. Manevskiui. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 476, ap. 1, b. 9, l. 140.
- [11] 1950 03 21 Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininko įsakymas Nr. 62. LLMA, f. 476, ap. 1, b. 10, l. 25.
- [12] Artinantes vakacijoms. *Mokykla*, 1909, Nr. 3, p. 9.
- [13] Atsišaukimas. *Mokykla*, 1910, Nr. 2, p. 14.
- [14] AUSTIN, John Langshaw. *How To Do Things With Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962. 166 p.
- [15] BAKONIS, Evaldas. Panevėžio „Gimtajam kraštui tirti draugija“ 1923–1940 metais. Iš: *Panevėžio*

- istorijos fragmentai*: straipsnių rinkinys. Sudarė A. Astramskas. Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 1993, p. 60–68.
- [16] BASANAČIUS, Jonas. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Vaga, 1970. 1038 p.
- [17] BENDIX, Regina. *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies*. Madison: University of Wisconsin Press, 1997. XI. 306 p.
- [18] BUGAILŠKIS, Peliksas. *Gyvenimo vieškeliais: medžiaga istorijai*. Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muziejus, 1994. 536 p.
- [19] BUGAILŠKIS, Peliksas. Kraštotyra ir visuomenė. *Gimtasai kraštas*, 1936, Nr. 9, p. 58.
- [20] ČEPAITIENĖ, Auksuolė. *Gyvenimo etnografija: vietos, struktūros ir laikas: besikeičianti Lietuva XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto I-kla, 2013. 644 p.
- [21] ČEPAITIENĖ, Auksuolė. Įvadas: muziejus, žinios, etnografija. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2014, Nr. 14(23), p. 11–32.
- [22] ČIUBRINSKAS, Vytis. Etnologija ir sociokultūrinė antropologija Lietuvoje: nuo tautos kultūrą gelbstinčios etnografijos iki kosmopolitinės antropologijos. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2011, Nr. 11(20), p. 49–68.
- [23] DYSTERVĖGAS, Adolfas. *Pedagoginiai raštai*. Kaunas: Šviesa, 1988. 404 p.
- [24] DUNDULIENĖ, Pranė. *Lietuvių etnologija*. Vilnius: Mokslas, 1991, 408 p.
- [25] ELISONAS, Jurgis. Gimtojo krašto tyrinėjimas ir besimokančioji jaunuomenė. *Lietuvos mokykla*, 1919–1920, Nr. 2, p. 295–297.
- [26] Iš draugijos kūrimosi istorijos. *Kraštotyra*. [Kn. 1]. Vilnius: LTSR kraštotyros draugija, 1963, p. 165–166.
- [27] KERŠYTĖ, Nastazija. *Lietuvos muziejai iki 1940 metų: Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003. 230 p.
- [28] KLIMKA, Libertas. Svarbi data. *Kauno diena* [interaktyvus]. 2016 07 19 [žiūrėta 2017 08 29]. Prieiga per internetą: <http://kauno.diena.lt/naujienos/nuomones/nuomones/svarbi-data-761105?psl=2>.
- [29] KONČIUS, Ignas. Gimtojo krašto pažinimas. *Gimtasai kraštas*, 1934, Nr. 1, p. 3–6.
- [30] KONČIUS, Ignas. Programa etnografijos medžiagai rinkti. *Švietimo darbas*, 1923, Nr. 6–7, p. 411–417.
- [31] Krajoznawstwo. *Słownik języka polskiego*. Tom II. Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. Warszawa: drukarnia „Gazety Handlowej“, 1902, s. 525.
- [32] Kraštotyra. *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*. T. 6. Vilnius: Mokslas, 1980, p. 146–147.
- [33] Kraštotyra. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. 10. Vilnius: Mokslas ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006, p. 722–723.
- [34] LEMPRTIENĖ, Larisa. Lietuvių ir žydų folkloro sąsajos. *Metai* [interaktyvus]. 2010, Nr. 4 [žiūrėta 2017 08 27]. Prieiga per internetą: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/6038-larisa-lempertiene-lietuviu-ir-zydu-folkloro-sasajos?catid=574%3A2010-m-nr-4-balandis>.
- [35] *Lietuvių etnografijos bruožai*. Redagavo A. Vyšniauskaitė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros I-kla, 1964. 684 p.
- [36] *Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programa*. Sudarė P. Būtėnas. Šiauliai: „Vilties“ draugija, 1925. 208 p.
- [37] *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedija* [interaktyvus]. Sudarė V. Savoniakaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011 [žiūrėta 2017 08 14]. Prieiga per internetą: <http://identitetas.mch.mii.lt/>.
- [38] *Lietuwiszka ceitunga*, 1882, Nr. 12, 15, 31, 32.

- [39] LYOTARD, Jean-François. *Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą*. Vilnius: Baltos lankos, 2010. 144 p.
- [40] MACIŪNAS, Vincas. *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*. Vilnius: Petro ofsetas, 1997. 344, X p.
- [41] MAČERNIS, Mečislovas. Aplinkos ir tėvynės pažinimas. *Tautos mokykla*, 1937, Nr. 11, p. 264–267.
- [42] MARDOSA, Jonas. *Etnografija ir etnografo darbas: etnografinių tyrimų istorijos ir praktikos klausimai*. Monografija. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto I-kla, 2016. 206 p.
- [43] MARDOSA, Jonas. Etnografija kraštotyros muziejuose: kai kurie istoriniai raiškos aspektai ir šiuolaikinės būklės refleksijos. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2014, Nr. 14(23), p. 35–67.
- [44] MAŽIULIS, Antanas. Kraštotyra. *Lietuvių enciklopedija*. T. 13. Boston, Mass.: Lietuvių enciklopedijos I-kla, 1958, p. 12–15.
- [45] MIGLOVARA [Juozapas Miliauskas]. Cėsoriska rusiška geograpiška draugystė. *Aušra*, 1885, Nr. 9, p. 276–280.
- [46] MILIUS, Vacys. *Lietuvių etnologijos bibliografija, 1997–2002*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto I-kla, 2005. 160 p.
- [47] MILIUS, Vacys. *Mokslo draugijos ir lietuvių etnografija: XIX a. 2-oji pusė – XX a. 1-oji pusė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kla, 1993. 155 p.
- [48] MILIUS, Vacys. *Žemaičių etnologijos bibliografija*. Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos redakcija, 1997. 60 p.
- [49] Nuo redakcijos. *Mokykla*, 1910, Nr. 2, p. 14.
- [50] PAUKŠTYTĖ-ŠAKNIENĖ, Rasa. Lietuvos etnologijos mokslas XX a. ir XXI pradžios periodiniuose ir tęstiniuose leidiniuose. *Istorija*, 2009, Nr. 1, p. 68–76.
- [51] RAČKAUSKAS, Kazimieras. *Kraštotyros sąjūdis Lietuvoje, 1961–1986*. Vilnius: Mintis, 1987. 165 p.
- [52] SAVONIAKAITĖ, Vida. Apie Lietuvos etnologijos istoriją. *Lituanistica*, 2008, T. 54, Nr. 3(75), p. 59–66.
- [53] SAVONIAKAITĖ, Vida. Lietuvos etnografija tarp savos kultūros tyrimų. *Lituanistica*, 2008, T. 54, Nr. 4(76), p. 61–72.
- [54] SPEIČYTĖ, Brigita. Romantinė kraštotyra: L. A. Jucevičius, V. Sirokomlė, A. H. Kirkoras. *Šaltiniai* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 08 14]. Prieiga per internetą: <http://www.xn--altiniai-4wb.info/index/details/1083>.
- [55] *Šiaulių kraštotyros draugijos įstatai* [registruoti Šiaulių miesto ir apskrities viršininko įstaigoje 1927 m. gegužės 11 d.]. Šiauliai: „Titnago“ spaustuvė, 1933. 15 p.
- [56] *Šiokiadienių ir šventadienių etnografija: etnografinių duomenų rinkimo pagrindai*. Sudarė I. Merkienė. Vilnius: Versmė, 2007. 264 p.
- [57] Tėvynės pažinimo reikalu. *Švietimo darbas*, 1920, Nr. 4, p. 15–18.
- [58] VERMEULEN, Han F. *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710–1808*. PhD thesis University of Leiden (Proefschrift Universiteit Leiden), 12 November 2008. Leiden: privately printed, 2008. XII, 411 p.
- [59] VENSKIENĖ, Asta. Etnografinės medžiagos rinkimo priemonių kalendorinių švenčių tema raidos tendencijos. *Lituanistica*, 2014, T. 60, Nr. 4(98), p. 252–273.
- [60] VIRELIŪNAS, Antanas. Naujiems metams stojus. *Švietimo darbas*, 1920, Nr. 1, p. 2–5.
- [61] VYŠNIAUSKAITĖ, Angelė. Kraštotyra atskleidžia socialinės buities dėsningumus. *Kraštotyra*. [Kn. 1]. Vilnius: LTSR kraštotyros draugija, 1963, p. 3–4.

[62] Краеведение. *Большая советская энциклопедия*. Т. 13. Москва: Советская энциклопедия, 1973, с. 311.

[63] *Краеведение. Словарь русского языка*. Т. 4. Составлен Вторым отделением Императорской академии наук. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1916, с. 2581.

MARGARITA MATULYTĖ

Local Ethnography: The Performability of the Definition

Summary

The research into the definition of local ethnography was prompted by the observation that the local history research is disappearing from the discourse of contemporary discipline of Lithuanian ethnology. In this article, it is attempted to reflect on and discuss the reasons for such a relation, and also to identify the points of mutual interests. The skeptical approach of ethnology in regard to local history and a certain confusion between the theory and practice have been formed by long-term processes. The understanding of local ethnography has been changing along with the sociopolitical situation of the country, the cultural politics, and its ideological attitudes. However, the turning point occurred during the Soviet period, when the local history movement was included in the propaganda network, and was given the role of a mass cultural amateur activity. The profanation of regional research activities has resulted in the devaluation of fundamental ethical ideas, and these consequences of the Sovietization are still present. Conscious avoidance of acknowledging the contribution of local history studies to ethnographic research is noticeable in the current academic environment, as is the separation between the academic and the “amateur” activities: a critical approach towards the latter is motivated by the doubtful expedience and reliability of the data collected by local history researchers, and the mismatch between their activities and the interests of the research programmes that are formed by research institutions.

In the case of the problem addressed by this research, the term *performability* is used in reference to an insight on the performability of language by John Langshaw Austin. In the communication of two platforms – the scientific and the cultural – he allows the opportunity to solve the related tasks by approaching them through different means of access. It is true, though, that the institutionalized research synthesizes the accumulated knowledge, models the interpretations, approbates the meanings, and legitimizes the knowledge. By remaining loyal to the meta-narrative of the modern science, and being a power authority, ethnology does traditionally include the work of local history researchers into its heterogenic knowledge model, which has been formed by methodological instruments. In such a model, the identification code of local history is lost. In the analysis of the performability of the Lithuanian definition *local ethnography*, the declaration of its activities (the purpose, tasks, and methods), its shift and the adaptation of the terminology is studied from the very first publications on this topic in the Lithuanian language to the meanings of already standardized concepts in the contemporary speciality vocabulary.

Keywords: local ethnography, exploration of the region, local history societies, local history at school, museum ethnography, national ethnology, performability